

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3012 Hakas Türkçesi VI
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

Междометие. Междометиенің пүдізі паза тузалары хоостыра пөліктері

Пу эмоциялығ сөстер, кізінің пасха-пасха көңнін — хайхасты, өріністі, таңнасты, хығырығларны таныхтапчалар¹.

Орыс тілінің учебниктерінде мындағ оңнағ пирілче: «*Междометиелер* — ол хубулбинчатхан сөстер, олар кізінің көңнін искірерге киректелчелер, грамматика саринаң пасха сөстернең палғалыспинчалар»². Д.Ф.Патачакова үгретчілер тимнечең училищее чарыдылған учебнигінде піди таныхтапча: «Пасха-пасха көңнілерні, табысха көөгістерні, хығырығларны көзітклирге кирексілчеткен чоох чардығы *междометие* тіп адалча.

А-а-а! Хабо, э, изен!; Э, чистек хайдаг көптір, ічең! Междометие кізінің пасха-пасха көңнін көзідедір. Хайдағ көңні полчатханын чоохтағдаң піліп аларға чарир. Көзідімге: *йо* — междометие өріністі, ағырсынысты, хорығысты көзідедір»³.

Іди междометиелер, табыстарға көөкчеткен сөстернең тиңнестірзе, кізінің аймах-пасха эмоцияларын, көңнін, күстеглерні таныхтапчалар. Чоохтағда междометиелер пасха сөстернең палғалыспинчалар, чоохтағның членнері полбинчалар. Че пасха чоох чардығының орнына киректелчетселер, чоохтағның члені полчалар: *Тудыс аразында «йо-йо» ла истілген* (И. Топ.) (Ниме истілген? — «*йо-йо*»); *Ол ай-уйны истерге оой полбаан* (Г. Каз.) (Нимені истерге?— «*ай-уйны*»).

Междометиелер аймах-пасха үннең адалчалар, пірееде гласнай алай согласнай тапсағлар сөөде тартылып адалчалар, пірееде кинетін, табырах, хысха тапсағ адалча. Оларның тузалары палғалыстығ чоохта ла пілдістіг полар.

¹Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). - Л., 1987. - С.127.

²Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Ч.2. - М., 1987. - С.248.

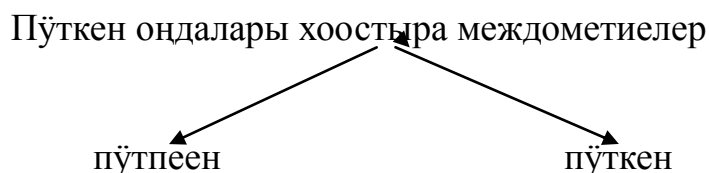
³Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. Педагогическай училищее учебник. - Абакан, 1962. - С. - 230.

Көзидімге: «a!» - хайдағ үннең хысхырғаны хоостыра хысхырығны, хомайлаанын, тарынысты, өкпеленісті, тыстанмаанын, тудын полбаанын, ан.п. искірче.

Чоохтағда междометиелер көбізін запятойнаң чарылчалар. Сынап междометиелер көдіре үннең адалчатсалар, оларның соонда хысхырымның танығ турғызылча: *Че-е, хызыхаам, хомзындырба мині. Сыйыхты хыйа иттинчелер.* (В. Шул.) *О-о-о!* — *өрін парып, хысхыра түскен уухазы.* (И. Топ.)

Пирее междометиелер сөстер хаталғанынаң пүтчелер. Андағ хадыл междометиелер дефис (-) пастыра пазылчалар: *ой-ой, йо-йо, а-а-а.*

Пүткен ондайлары хоостыра междометиелер ікі пөлікке чарылчалар: пүтпеен паза пүткен.

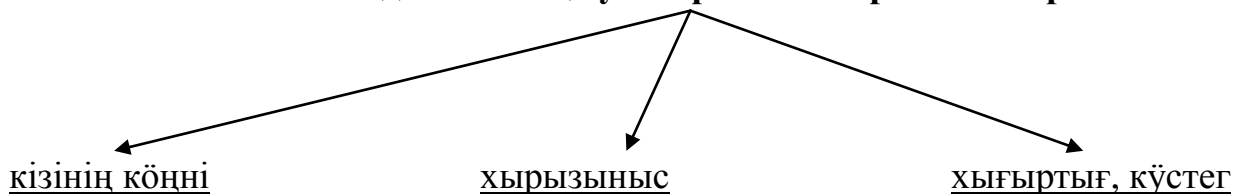
«Пүтпеен междометиелер постарының пүдізінең пос алынча чоох чардыхтарынаң палғалыстығ ниместер. Олар чардыхтарға чарылбинчалар, оларның грамматика саринан тузазы чоғыл. Олар кізінің аймах-пасха көңнін таныхтапчалар»⁴. Пу междометиелер пір гласнай тапсағларнаң (көзидімге, а, э, о паза аннаң пасха) хоза ікі алай аннаң даа көп тапсағлар пірігізінең (көзидімге, ай, ой, эй, но, тыр паза ан.п.) пүтчелер.

Пүткен междометиелер пос алынча чоох чардыхтарынаң палғалыстығлар, че олар ниме-нооны адачаң функцияларын чідір салғаннар. Олар аймах-пасха піліністерні, волеизъявдениелерні таныхтапчалар. Оларның санына ідөк лексической тузаларын чідір салған пик фразеологической палғалыстар кірчелер. Көзидімге: *Йо, татай-араа!*

Хакас тілінде междометиелернің тузалары хоостыра мындағ пөліктерін таныхтирға чарир:

⁴Грамматика русского языка. Т.1. - М., 1953. - С.675.

Междометиенің тузалары хоостыра пөліктері

1) Хырызыныс тузалығ междометиелер:

хосханах паза *көдек* — кинетін, уғаа таңнастығ, хайхастығ көңнін искірчелер: *Хосханах! Мин чаада полгам ма? Сурьңар Ироолдаң (ВШ, СС); - Хосханах! Ноо айназы улыбысты пу хааманың? (НД, БА);*

3) кізінің көңнін, хығыртығны, күстегні таныхтапчатхан междометиелер:

ш-ш-ш! //кыш! //тсс! - тапсабин тудынарға, сым поларға хығырығ: - *Тыыссс! Пісті піреезі тыңнапча полар хынза (НД, БА);*

че — күстегні искіргені: *Че, че! Сур пар. Тиспезе... - көөлче хатхырча Сеерге (НД, БА);*

адыр! - хығырығны таныхтапча: *Адыр, үдес паризам, чоохтим, - чарат салған ол (СЧ);*

иик! // хыйт! - чөпсініп, көңнін көдірерге хысхырғанын, чаратханын, махтаанын таныхтапчатхан хысхырығ. Таңнапчатхан кізілернің хайчыны, нымахчыны махтааны, көңнін көдіргені: *Сап, сап, оол! Сап... ө-өк! И-иш! Ай ир! Хы-ыйт! (ИК, ЧХ);*

Пуох пөлікке **сөстер-междометиелер** кірчелер, хайзылары күстегні, малларны сүрчеткенін, маңзытты таныхтапчалар:

ноо! - атты чөргізер хысхырығ: - *Но-о, хула ат, - позазын тибіреткен оолах (АХ, А);*

тпру!//тыр! - атты тохтадар хысхырығ: - *Тыыррр!* - *истілген тасхартын Сагдайның ат тохтатчатхан табызы (НД, БА);*

сыйт! (диал. *сейт, суйт*) — адайны хайы сүрчеткен хысхырығ: *Сыйт, Ах тос, сыйт! Мына! - мунзуриин көзіткен апсах амырапчатхан адайга (ИК, ЧХ); - Сеейт, сеейт... ууйс, ууйс, Пілек, - хысхырча хара күрең чүстіг ипчі (НД, БА);*

сіле! - інекті хыйа сүрчеткен хысхырығ;

мех-мех — пызоны хығырчатхан хысхырығ;

чок-чок — сосханы алай сосха палазын хығырчатхан хысхырығ;

түўт-түўт! - таңахтарны азырирға хығырчатхан хысхырығ;

уйс! - адайны пірее нимее абыландырчатхан хысхырығ: - *Уйс, у-у-йс, Халтарах!* - *сөбө тарт турған Домна, харахха пір дее ниме көрінмезе дее, сағын чирні чарыда түскен, Домнаа хазааның көлзеркі пушинаң ырах нимес үс ниме пүлестезе түскеннер (НД, БИА);*

хыйт!//хуух! - атты чүгүртчең хысхырығ: - *Хыйт, тіп позыт көген Сабис сарығ тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістенізе түскен сарығ тайның (НД, БИА);*

уш!//айт!//уйт! - малларны хыйа сүртчеткен хысхырығ: - *Уй, ай, айт, уйс!* - *хысхырып, пос түс парған азахтарына сүрніге, Домна іскер іділ сыххан, свечілерзер орта (НД, БИА).*

Иди междометиелер, табыстарға көөкчеткен сөстернең тиңнестірзе, кізінің аймах-пасха көңнің, күстеглерні таныхтапчалар.

Идер тоғыстар

1. үнні орта турғызып, хығырыңар. Танығларның турғызылчатханын чарыдыңар.

1. — Че, Гриша, гармошка ойнап пир, сал пирим, — азахтары чохсы испезе дее, иб ээзі илееде сегірген. (Д. Чан.) 2. Че-е, өркені аны, ол тамах үретче. (Д. Чан.) 3. Эк, хайдағ сидіктір чуртирға! (М. Тур.) 4. Че, палам, мин дее сат полбинчам, син ниме идіп аларзың. (В. Коб.) 5. Йо, халах, хайди сағба-суғба чох килібістің, палам. (Н. Тин.) 6. Пазох: «Ура-а!» — табыс истілче, алнынзарох чүгүрчебіс. (Д. Чан.) 7. Пок, хомай хабар алтырзар, чаа андағ хорғыстығ ниме нооза. (И. Топ.) 8. Эк, хайдағ ачырғастығ! (А. Сул.)

2. Ұнні орта турғызып, чоохтағларны хығырыңар. Танығларның

турғызылчатханын чарыдыңар.

1. Э-э, мин тыт төзінде, чолға чобал парып, узубыстыр ноом. (Д. Чан.) 2. О-о, өөркі чайаан, сынап син, арса, пар полып, ағылдың мағаа мындағ өріністі. (А. Хал.) 3. Изе-нөк, изенөк, чорых кізі осхассың. (Д. Чан.) 4. Йо, чүреемей, хайдағ чылығ сөстер! (В. Шул.) 5. Э-эк, харындастар, хазых-тіріг чөрглепчезер ни анда... (Н. Тин.) 6. Худайымай, палам, хахан парарға кирек? (М. Кильч.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.